

גלגולי אגדת 'המלך המשיח' בסיפור 'המטפחת' לעגנון הופעתה בהרהורי, בחלומו ובמעשיו של גיבור סיפור המטפחת

יהודית מוסל

סיפורו של עגנון 'המטפחת' הוא סיפור לירי, שיש בו נוסטלגיה לדרור האבות ולהרמוניה משפחתית בעיירה יהודית בגולה. עיירה שבה ממלא עולם המקרא, המדרש והאגדה את מציאות חייו של הילד המתבגר. בשורות הבאות נעמוד על השתקפותה של אגדה תלמודית ידועה – אגדת המשיח – בסיפור המטפחת, וכיצד משתלבים בסיפור זה רגשותיו הפרטיים של הילד כלפי אמו ואביו, וכיצד מוצאות תחושותיו הלאומיות אפיק בדמותו של המשיח. תחילה נביא את סיפורה של האגדה.

אגדת המלך המשיח כפי שהיא מסופרת בסנהדרין צ"ח ע"א¹

ריב"ל (רבי יחושע בן לוי) מצא את אליהו הנביא, שהיה עומד על פתח מערת הקבורה של רבי שמעון בר יוחאי.
אמר לו לאליהו: האם אבוא (אזכה) לעולם הבא?
אמר לו אליהו: אם ירצה האדון הזה (הקב"ה).
אמר ריב"ל: שניים ראיתי וקול שלושה שמעתי (שאף שכונה היתה שם וכלפיה אמר לו אליהו: "אם ירצה האדון הזה").
אמר לו לאליהו: מתי יבוא המשיח?
אמר לו אליהו: לך שאל אותו עצמו.

1. ש"י עגנון, אלו זאלו, ירושלים ותל אביב תשכ"ח 82–93.
2. האגדה מתורגמת מארמית עם השלמות והסבר בסוגריים. בקטעי התרגום וההסבר נעזרנו במהדורות של הרב שטיינזלץ. דיון באגדה זו ראה י' פרנקל, סיפור האגדה אחדות של תוכן נצורה, הקיבוץ המאוחד 2001, עמ' 284–294. בתוך הפרק העשירי "דמותו של ר' יהושע בן לוי" גרסה שונה למבנה האגדה על מלך המשיח היושב בשער רומי (שנתה מש"ס וילנה ומהדורת שטיינזלץ). עיקר תוכנה הוא דאגת ר' יהושע בן לוי לגאולת עם ישראל ולא לגאולתו האישית וזכותו לעולם הבא. כך גם הליכתו לרומי באה כדי ללמוד מדרכי המשיח ולהתענות כמוהו.

שאל ריב"ל את אליהו: והיכן הוא יושב?

אמר לו אליהו: על פתח העיר רומי.

שאל ריב"ל: ומה סימנו? (שאדע שמישיח הוא).

ענה לו אליהו: יושב הוא בין עניים סובלי חלאים וכולם מתירים (תחבושות) וקושרים בפעם אחת, אבל הוא מתיר (תחבושת) אחת וקושר אחת, שהיה המשיח אומר — שמא יצטרכו אותי (לגאולה) ואז לא אתעכב (עד שאחבוש את כל פצעיי).

הלך ריב"ל למשיח. אמר לו ריב"ל למשיח: שלום עליך רבי ומורי!

אמר לו המשיח: שלום עליך בן לוי.

אמר לו ריב"ל: מתי יבוא אדוני?

אמר לו: היום.

(לאחר זמן) בא ריב"ל אל אליהו. אמר לו אליהו: מה אמר לך?

אמר לו ריב"ל: (המשיח אמר לי) שלום עליך בן לוי.

אמר לו אליהו: (האם) הבטיח לך ולאביך שאתם עתידים להגיע לעולם הבא (שבישור בשלום נצח).

אמר לו ריב"ל: (המשיח) שיקר, שאמר היום אני בא ולא בא.

אמר לו אליהו: כך אמר לך (כוונתו הייתה לומר כך) — "היום אם בקולו תשמעו".

(תהילים צה, ז).

לפני דיון במשמעות האגדה ראוי להקדים מבחינה מתודית כמה עובדות החשובות להבהרת הרקע: בעל האגדה הוא ר' יהושע בן לוי³ דור ראשון של אמוראי א"י, בעל אגדה ידוע, ומיוחס לו "גילוי אליהו". הוא חי בלוד במחצית הראשונה של המאה השלישית לספירה הנוצרית, במאה הזו התפשטה הנצרות והתבססה ככל רחבי האימפריה הרומית, עד שהפכה לדת הרשמית של האימפריה הרומית.⁴ הרקע התרבותי ורקע התקופה של האגדה חשובים להבנתה. ועל כך עמדו זה מכבר הסטרוקטורליסטים במשנתם.⁵ חשוב עוד לזכור שאגדות חז"ל אינן סיפורים בעלמא, ובין השאר מציע יונה פונקל⁶ הנחות יסוד במטרות האגדה שהמרכזיות בהן: א. מטרת האגדה להביא לגילוי חידת התפיסה הדתית. ב. מטרת האגדה להביא להבנת האדם את עצמו בהקניית הבנה חדשה. ג. עלילת אגדת חז"ל מתפרשת, לדעתו, ע"י השגחה משמיים ועל פי קנה המידה של שכר ועונש.

הנחות אלה — רקע התקופה ומטרות האגדה — ישמשו אותנו לבחון את אגדת המלך המשיח. התפשטות הנצרות והתבססותה במאה השלישית לספירה ברחבי האימפריה הרומית בתקופתו של ר' יהושע כמו אישרה את ניצחון התיאולוגיה הנוצרית בדבר בוא משיחם ישו,

3. ח' אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 167.

4. נצרות, אנציקלופדיה עברית, כרך כ"ה עמ' 346-347.

5. א' פיאיזה הסטרוקטורליזם, פועלים, 1972. קלוד לוי שטראוס, הספרות 20, 1975, עמ' 8-27.

6. יונה פונקל, דרכי האגדה והמדע, עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה, הקיבוץ המאוחד, תשמ"א. הנ"ל, סיפור האגדה, אחרות של תוכן וצורה, קיבוץ מחקרים הוצאת הקיבוץ המאוחד 2001 עמ' 284-293.

הגואל; הוא אמור לכפר על העולם ולגאול אותו. התיאולוגים הנוצרים מתבססים על קורות חייו של ישו, כפי שהם מספרים אותם, ואלה — ייסוריו וצליבתו — תואמים את הנאמר בנביא (יש' נג) על 'איש מאוכזב, בחבורתו נרפא לנו, כשה לטבח יובל'. ישו, לדבריהם, סבלו וכמותו מכפר על פשעי האנושות.

כנגד זה באה אגדת ר' יהושע לומר שמישיח עדיין לא בא, והגאולה עדיין רחוקה. המשיח יושב בשער רומי בתוך כת עניים חובש ומתיר את פצעיו. גאולתו את עם ישראל מותנית במעשיהם, כמוכאב בסיפא של האגדה: "היום אם בקולו תשמעו". המבטאת השגחה משמיים ושכר ועונש בצדה. את סבלו של המשיח ניתן להבין כהשתתפות בסבל העם בגלותו בבחינת "עמו אנוכי בצרה" ובלב לבו של מעוז הנצרות, בשער רומי, נובט וכוסס בצער ובייסורים עני, אנונימי, דוחה בפצעיו וחסר אוניס לכאורה, אך מהווה איום מתמשך לאומה הכובשת ולדתה הנוצרית. נוצר מתח ניגודי בין רומי סמל הכוח והחומר לבין המשיח סמל הרוח, החלש לכאורה. מצב טעון חומר נפץ העשוי בכל רגע להביא להיפוך היוצרות. כיוונו של התהליך תלוי במעשיו של עם ישראל.

לצד המוטיב הלאומי שבאגדת מלך המשיח בא לידי ביטוי גם מוטיב עממי, הידוע כ"מוטיב סינדרלה". רוצה לומר, הנשגב מוצג כעלוב. המשיח יכול להימצא גם בבזוי ובשפל ביותר ואינו נברל מיתר העניים, שהוא שוכן בתוכם, אלא בצורת חבישת הפצעים. פרט טכני המוביל למשמעות, שהמשיח עצמו אינו זה שמשתהה. הוא עושה מצדו הכול שלא תתעכב הגאולה לכשייקרא לכך. אך זוהי "גאולה מתוך הכיבים", רק לאחר שיכלו כל הקצים, כשהמשיח, כמו גם ישראל, יגיעו לשפל המדרגה, רק אז ינץ כוכב הגאולה, שבה יתחלל ההווה הפגום ויבוא סדר עולמי חדש.

השתקפות האגדה בסיפור 'המטפחת'

במאמר זה נעסוק להלן בשלושה היבטים העולים מסיפור 'המטפחת':

1. אגדת המשיח כ'הבנת האדם את עצמו' — התקוה והאבסורד
2. לפשר החלום
3. אגדת המשיח — סמל שהתגשם

1. "אגדת המשיח" כהבנת האדם את עצמו — התקוה והאבסורד⁷

אל מול ההיבט הלאומי הכולט באגדת המשיח נוכל להבחין גם בעובדת היסוד של המצב האנושי שהכול בא במכאוב: משיח, אהבה, חיים, יצירה, ואלו הם: חבלי משיח, ייסורי אהבה, חבלי לידה, חבלי יצירה.

אגדת המשיח הינה משל, האגדה מזמנת לזמן אחד את אליהו, ריב"ל והמשיח. קברו של רשב"י והעיר רומי עוברים לפנינו בקפיצת הדרך. הרגש הוא על מצבו הטרגי המתמשך של

7. אלבר קאמי, המיתוס של סזיפוס, התקוה והאבסורד, עמ' 129-141.

המשיח, הסובל מדווים ותוליים על לא עוול בכפו זה אלפי שנים בתוך כת עניים בפתח שערי רומי. אגדת המשיח הינה משל לסבל קיומי מתמשך של העם בגולה, סבל של פרעות אסונות ושוואות, סבל שיש בו ייאוש, חוסר אונים, תחושה של החמצת הזדמנויות שעה שעה, רגע רגע. זהו תיאור של המתנה מתמשכת, סבל, ייאוש ותקווה חוברים ללא הפרד ומתארים את הציפייה לגאולה. מבחינה זו מזכירה "אגדת מלך המשיח" את "משל החוק" של קפקא,⁸ שבו מכלה האיש מן היישוב לפני שער החוק כל חייו, סובל ומקווה להיכנס אל החוק, ואיננו יודע עד למותו, שהכניסה אל החוק תלויה הייתה רק בו, כי השער הזה נועד רק לו.

כאופן דומה ניתן להביא את פירוש רש"י בשם אביו (בגירסת ש"ס וילנה) המשיח יושב, לא בשער רומי, אלא ב'פיתחא דקרתא', בפתח שער גן העדן, שהוא מצב תלוי ועומד, בין שמים וארץ, כמו מזכיר במידת מה את מצב "הלימבר" ב"קומריה האלוהית" לרנטה. הלימבר שהוא שלב מעבר בין גיהנום לגן עדן. ניתוח זה מצדיק לכנות את המצב בכללותו 'התקווה והאכסורד' (בעקבות קאמי), משום שאלו כרוכים כאן ביחד.

ומאגדת המשיח לגיבור סיפור 'המטפחת'.⁹ נציג עתה את הרהורי של גיבור סיפור המטפחת כ"אגדת מלך המשיח" בשוכבו במיטת אביו טרם שנתו (פרק שלישי, עמ' רנו):

כל אותם הימים שהיה אבא עושה בלשקוביץ חייתי ישן במטתו. תיכף לאחר קריאת שמע הייתי פושט עצמי ומותח איברי במטה הארוכה ומכסה את עצמי עד למטה מאזני וזוקף את אזני כדרכי. שאם אשמע שופרו של משיח ואקום. חיבה יתירה הייתי מחבב להגות במלך המשיח. פעמים הרבה תהרתי בלבי ושחקתי שחוק גדול על אותה התמיהה שעתידה להיות בעולם ביום שיתגלה משיח צדקנו. אתמול היה אוסר ומתיר את פצעיו והיום הוא מלך. אתמול היה יושב עם העניים והם לא הרגישו בו ויש שחקילו בכבודו ונתנו בו בזיון, פתאום נזכר הקדוש ברוך הוא שבועה שנשבע לגאול את ישראל ונתן לו רשות שיתגלה בעולם. אחר במקומי היה מתרעם על העניים שלא נהגו כבוד במלך המשיח, אבל אני הגיתי להם חיבה, מאחר שנתאוה המלך המשיח לישב במחיצתם. אחר במקומי מיקל בכבודם של עניים, שחם אוכלים פת קיבר אפילו בשבת ולובשים בגדים מפוחמים, אבל אני מחבב אותם, שיש מחם שזכו לישב במחיצתו של משיח.

בהרהורי הילד, גיבור המעשה, מתגלה חוסר נחת ממצבו הנחות והדוחה של המשיח וכעס על העניים שהמשיח שרוי בתוכם, אך גם נכונות להתרצות, שהרי זכו לישב במחיצתו. ניכרים בהרהורי הילד-הגיבור גם השתאות ופליאה על התמורה הגדולה הפתאומית שתבוא

8. קפקא, סיפורים, שוקן, לפני שער החוק, עמ' 118-119.

9. אלו ואלו, תשל"ח; נרפס לראשונה ב"דבר" — מוסף שבועי, 22 ביולי 1932.

במצבו של המשיח לכשייקרא לגאול. הסיפא של אגדת המשיח בהרהורי הגיבור שונה ממקורה התלמודי. על פי הרהורי הילד, הגאולה איננה תלויה כמעשי העם אלא כרצונו הטוב של הקב"ה. "פתאום נזכר שבועה שנשבע לגאול את ישראל וכו'" סיפא דמיונית, ילדית, העשויה, בהיותה מוכנית בסיפור, להתפרש גם כהיתממות אירונית, הנוטלת את עיקר לקחה של אגדת ר' יהושע, שביאת המשיח תלויה במעשי ישראל, והמתפרשת כמנוחם של "שכר ועונש" ו"השגחה משמים". בניסוחה זה מטילה גירסת הילד, כביכול, פחות ברמותו של הקב"ה — פתאום, נזכר.

2. לפשרי החלום (החלום, פרק רביעי, עמ' רנ"ח)

היו עיני מתעצמות מאלהן, וקודם שנתעצמו הייתי נוטל ארבע כנפות שלי ומונה כמה קשרים יש בציציות, כמה ימים אבא יושב בלשקוביץ. באותה שעה כל מיני אורות ירוקים לבנים שחורים ואדומים וכחולים מתגלגלים היו כנגדי, כאותם שמתגלים להם להולכי דרכים בשדות וביערות ובגיאות ובנחלים וכל מיני אוצרות מתלהטים ויוקדים בהם ולבי היה משתובב משמחה מכל אותה הטובה שגנזה לנו לעתיד לבוא ביום שיתגלה משיח צדקנו במהרה בימינו. עד שלבי שמח בא עוף גדול וניקר באור. פעם אחת נטלתי את ציציותי וקשרתי עצמי בכנפיו ואמרתי, עוף עוף הביאני אצל אבא. פירש העוף את כנפיו וטס עמי והביאני לעיר אחת רומי שמה. נסתכלתי למטה וראיתי כת של עניים יושבים בשערי העיר ועני אחד יושב ביניהם ומתיר ואוסר את פצעיו. כבשתי את עיני ממנו בשביל שלא אביט ביסורים. כיון שכבשתי את עיני ממנו גבה הר גדול מלא קוצים וברקנים וחיות רעות רועות בהר ועופות טמאים פורחים ושקצים ורמשים מרתיעים ובאים. נישבה פתאום רוח גדולה וזרקת אותי על החר. התחיל החר מתמוטט ועמדו איברי להתפור. ביקשתי לצעוק ולא צעקתי כי יראתי שאם אפתח פי יבואו עופות טמאים וינקרו בלשוני. בא אבא וצררני בטליתו והביאני על מטתי. פקחתי עיני להסתכל במניו וראיתי שהאיר היום. מיד ידעתי שקימט הקדוש ברוך הוא לילה מלילותיו של היריד. נטלתי את ציציותי ועשיתי קשר חדש.

א. פרשנות פסיכואנליטית¹⁰ — פשר החלום כמאבק עם אביו כבר אצל חז"ל¹¹ נמצא, שהחלום מדבר בסמלים, ויש בו מהרהורי העבר הקרוב. פרויד

10. פסיכואנליזה, אנציקלופדיה עברית, כרך כ"ז 962-963.

11. ברכות נ"ז ואילך.

ב"פשר החלומות"¹² רואה בחלום ביטוי לתת-מודע, להידחקות הדחפים המיניים והתוקפניים, ואלה מגולמים בחלום בסמלים. סמלים הניתנים לפרשנות והם תלוי תרבות,¹³ באופן, שזמן חלל ועקרון הסיבתיות הריאליסטית אובדים.¹⁴

דוד צימרמן¹⁵ בפרשנותו הפסיכואנליטית ל'מטפחת' רואה בערותו של הילד-הנער גיבור 'המטפחת' עדות ל"חסבין אדיפוס",¹⁶ לאהבתו הגדולה של הנער לאמו, וקנאה ותחרות סמויה כאביו. קנאה מינית, לשיטתו של פרויד; או קנאה בסמכות האב, לפי פרום.¹⁷ דמותו של האב בעיני הילד בעת ערותו הינה כול יכולה — גיבור, מפרנס, בעל ואב אוהב, שומר מצוות, בעל הסמכות, הגואל, שלחורתו מן היריד מתקשרות מילות גאולה, קורא מחשבות וחלומות "גבוה מעל גבוה". התמודדות עם אב מושלם כזה במציאות הינה בלתי אפשרית. ולכן רק בחלום, בהיותו ישן במיטת אביו, מצב בעל קונטציה פרוידיאנית מינית ברורה, תתאפשר משאלתו להתמודד עמו.

בהיותו במיטת אביו מהרהר הגיבור בימות המשיח: "קודם שנתעצמו (עיניי) הייתי נוטל ארבע כנפות שלי ומונה כמה קשרים יש בציציות. כמה ימים אבא יושב בלשקוביץ".¹⁸ כדיקת מספר הימים נמסרת בלשון דר-משמעות. רוצה ואינו רוצה כשוכו של אבא. אך כמה ועורג לביאת המשיח. ובהירדמו, והנה מתגלגלים כנגדו אורות צבעוניים כאורות המשיח ולבו שמה, "בא עוף גדול נטלתי ציציותי, קשרתי עצמי בכנפיו ואמרתי: עוף עוף הביאני אצל אבא". משלב הערות יש מעבר לחלום 'ארבע כנפות' והרצון להיות בקרבת אבא, שמשמעותו הפסיכואנליטית היא ברצון להשתוות אל האב ולהתמודד עמו, אף הוא, הבן, סוחר ומפרנס כאביו.

"פירש העוף את כנפיו והביאו לעיר אחת רומי שמה. נסתכלתי למטה וראיתי כת של

12. כתבי יגמנוד פרויד הוצאת דביר 1966 כרך ראשון חלק שני — החלום, הרצאות: שביעית — התוכן הגלוי של החלום והמחשבות החבויות בו. (עמ' 72-81); שמינית — חלומות לידים (עמ' 81-88); תשיעית — הצנזורה שבהלום (עמ' 88-97); עשירית — הסמליות שבהלום (עמ' 98-112); אחת עשרה — עבודת החלום (עמ' 113-122); ארבע עשרה — מילוי משאלה (עמ' 143-154).
13. אריד פרום, השפה שנשכחה, אמנות פענוח החלום ירושלים, תרגם וערך: י. רוזר, הוצאת רובינשטיין, עמ' 125-165.
14. הדסה טל, על תחביר החלום בעקבות רופא כפריין קפקא. עבודת מוסמך האוניברסיטה העברית.
15. דוד צימרמן, "על שלשה סיפורי ענגון", בתוך: עיונים ל"ב, הסוכנות היהודית, תשכ"ב, עמ' מו-סז.
16. דוד צימרמן אינו מציין בפירושו את פרויד, פרום ו"חסבין אדיפוס". אך דרך פרשנותו קרובה לכך.
17. אריך פרום, (הערה 13) המיתוס של אדיפוס, עמ' 162-191. פרום מתנגד לפרשנותו המינית של פרויד על הדחף המיני של אדיפוס המקנא באביו ומביא להריגתו, וטיעונו הגיוניים. ע"פ המיתוס של סופוקלס, אדיפוס הרג את לאיוס בטרם ידע שלאיוס אביו. ונשא את אמו לאישה לאחר פתרון חידת הספניקס ולא בגלל משיכה מינית. עיקר המאבק בין אדיפוס לאביו הוא מאבק על סמכויות (במיתוס — על זכות קרימה במעבר הצר) והעדפת הסמכות המטריארכלית על פני הסמכות הפטריארכלית-ההיררכית.
18. דוד צימרמן, שם, עמ' נה-נו, החלום ותמצית פרשנותו הפסיכואנליטית בליווי הערותיו, הסבריו בסוגריום.

עניים יושבים בשערי העיר, ועני אחד יושב ביניהם ומתיר ואוסר את פצעיו". זמן ומקום בחלום מתכווצים, והתרחשויות פלאיות, על מציאותיות, קודרות. הוא קושר עצמו בכנפי העוף הפלאי בציציות ומבקש ממנו בקשות, משל היה זה יצור המבין שפת אדם. מבקשו שיביאו ללשקוביץ, לאביו. תחת זאת, מטיסו העוף כהרף עין ממיטתו בגליציה לרומי, לעני המשיח, במקום לאביו. המרה זו, כמו מזהה בין לשקוביץ לרומי, בין אבא לעני המשיח. משמעותו הויהו אבא — משיח גואל, ניתנת להכנה, כי אף בערותו של הילד, האב נתפס ככול יכול, כגואל. והרהוריו באביו ובמשיח טרם שנתו תרמו לקישור ולויהו אטוציאטיבי זה. אך המרתו של האב בדמימו העני, המגואל בפצעים, היושב בתוך כת עניים כמשיח סמוי, אומרת דורשני. הסכר פסיכואנליטי-אדיפלי יכהיר, שרק באמצעות דימוי שלילי של האב, כעני מושפל ונגוע, יעלה בידי הילד-הבן, הרכוב על כנפי העוף והמביט על העני-אביו מלמעלה למטה, להתמודד עם אביו ולחוש בעליונות.

"כבשתי את עיני ממני שבביל שלא אביט בייסורים". אף בחלום זה, כבחלומות רבים חל משבר קומוניקציה בין "האני" הילד לבין "הזולת" האב. אך משבר זה חמור לאין שיעור ממשבר שבין "אני" ל"זולת" זה.

"כיוון שכבשתי עיני ממנו גבה הר גדול התחיל ההר מתמוטט ועמדו איברי להתפורר". עונשו של הילד, הנער, הוא חוסר אוניס מוחלט בפני תופעות על טבעיות, פתאומיות, הרסניות המאיימות לחסלו. צימרמן רואה "בהר" כמו "ברכיבה על העוף", סמלים המביעים התנשאות הבן על אביו. וב"קוצים, העופות הטמאים, שקצים ורמשים וחיות רעות", סמלים ליחסו השלילי של הבן לאביו, המסכנים את חיי הילד ושלמותו. זהו לדעת צימרמן, "המצפון", "הצנזורה" המודע, המגיב בחלום בעונש על מעשי הבן ומחשבותיו. "בא אבא וצררני בטליתו והביאני אל מיטתי". שוב בא האב הגואל ומציל אותו, והיחס החיובי של הילד אל אביו גובר על השלילי, אך מאבקו של הנער לא בא אל קצו.

ב. פשר החלום כהתמודדות וביקורת עם המיתוס המשיחי הנוצרי. ע"פ המיתוס הנוצרי נולד משיחם "לידת בתולים", ללא אב בשר ודם, והפך למשיח הסובל המענה והגואל. כאילו גילם "המיתוס הנוצרי" הנערך בחוסר אב את "תסבין אדיפוס" שבו נהרג האב. גיבור 'המטפחת', המבקש מהעוף שיביאו לאביו, מתקשה לקבל את תפיסת העני המשיח, המנותק מהאב. ועל כן מביט בהתנשאות על המשיח העני, וכובש עיניו ממנו. עונשו הקשה של הנער מוכרז נבואות אפוקליפטיות על "מוראות יום הדין", אימי הנצרות השולחת עברה וזעם ב"כופריה". בסופו של החלום, סוף שהוא happy end שלו, בא אביו, עצמו ובשרו, ומציל. צורך אותו בטליתו ומביאו אל מיטתו. סיום המבטא בחלום את ניצחונה של האמונה היהודית ואמיתותה.

ג. החלום כמבטא משבר רוחני דן מירון¹⁹ רואה בחלומה המסויט של גיבור 'המטפחת' — "גבה הר גדול, קוצים וברקנים",

19. דן מירון, הנופא המדומה, הקיבוץ המאוחד, עמ' 194-198.

"חיות רעות", "חישוב ההר להתמוטט" — מהזו של תופת. כטיורפו של הירשל ב'סיפור פשוט', כמו התופת הסייטית האפלולית המתרחשת ביום-יום של 'ספר המעשים', בו מאבדים הזמן והחלל את ממשותם. כמו התופת של יצחק קומר, הנשך ע"י כלב משוגע המביאו למוות המחירי. בגירסה העוברית של "תמול שלשום". כמו התופת והתחושת האשמה של הסופר, בעולם המתפורר של 'אורח נטה ללון'. לדעת מירון, כיטויי התופת שביצירות אלו, שכתב עגנון בשנות ה-40 לחייו, משקפים מסע חיפושיו רוחני הכרוך בתופת שמר אותה על, בלבול, מבוכה, כישלון, 'יאוש'. זהו משבר אמונה של עגנון עצמו. למרות שעגנון התחדשות עולמו הנפשי ואת יצירתו. לדעת מירון, התופת הזו משקפת את "משבר אמצע החיים" של עגנון. ברומה לנטשה שכתב את ה"תופת" "בקומדיה האלוהית" בהיותו אף הוא באמצע חייו, בן 35 לערך. משבר אמונה, מבוכה, בלבול, 'יאוש' יתנו אותותיהם גם בהמשך התווית עלילת סיפור "המטפחת".

3. אגדת המשיח — סמל שהתגשם? ²⁰

אגדת המשיח נתפסת כסמל. להלן נבחן שני אירועים בסיפורים כמבטאים סמלים — סמלים העומדים במבחן של התגשמותם במציאות.

א. מתן המטפחת לעני

מתן המטפחת יכול להתפרש ברכים שונות: כחוויה מיסטית, כמעשה חסד, כמאורע פסיכואנליטי.

מתן המטפחת כחוויה מיסטית — את המטפחת, סמל האהבה בין האב לאם, ²¹ קושרת האם על צוואר הבן ביום ה"בר מצווה" שלו, אותו יום הניח תפילין לראשונה. מפליא, שאותו יום הולך גיבור הסיפור לבית המדרש בגפו, ללא אביו. בחזרתו, בצוהרי היום פוגש בשוק את עני העיירה, המנודה, הנדרף, המגואל בפצעים, כשהוא יושב על קופה של אבנים מתיר ואוסר את פצעיו ובגדיו קרועים ומקורעים. מראה העני הזה מעורר בגיבור חוויה אקסטטית, בעלת כיטויים גופניים והתרגשות עצומה — "עמד בו לבי... "ארוכובותי מרתות... עיני מתעממות... נחבלכל עלי עולמי... לבי מקשקש... ושתי אוני מתלהטות". להתרגשות מוקצנת זו מתלווה הארה והדרכה. "ונתפקתו שתי עיני נעמדתי כאדם שרואה

20. אלשטיין יואב, עיגולים ויושר, על הצורה המחזורית בסיפור. סיפורי עגנון פרקים ב-ג. ה"מטפחת", עמ' 38-39, באגדת המשיח כסמל שהתגשם מונה אלשטיין ארבעה שלבים: 1. הרהורים באגדת המשיח ברומי 2. החלום של המשיח ברומי 3. העני בעיירה 4. שיבת הנער לביתו והנזכרת האם השלמה.
21. ה"מטפחת" כסמל אהבה בין האב לאם מעוררת את קנאתו של הילד: (עמ' רסב-רסג) "פירשה אמא את המטפחת והחליקה באצבעותיה והציעה על אבא. אף הוא הציע כנגדה ושתקו". ועיניה הגדילו הרבה והן מאירות כנגד אבא שמהלך ומשורר אשת חיל".

בהקיץ מה שהראוהו בחלום". התרגשותו מביעה חוויה פנימית אינטנסיבית של מציאות דתית עליונה, של הארה מיסטית. ²² העני בשוק הוא הוא העני המשיח שבחלום. הגיבור בלבד מתייחד עמו ועם הקב"ה היושב בשמים, מביט לארץ ומבטיח בזויו על פצעיו של העני. שכן, חוץ משלושתם — הילד, המשיח והקב"ה — "שום בריה לא היתה בחוץ", אל נשכת, מדובר בצוהרי יום בשוקה של עיר, זהו ייחוד מיסטי, שרק הוא עד ושותף לו. באותה מתיקות והתפעלות פושט הגיבור את המטפחת ונותן אותה לעני. בכך, מתקן תיקון מיסטי את שעיווה בחלום, בכובשו את עינו מיסורי העני המשיח.

מתן המטפחת כמעשה חסד — ביום הכר מצווה, יום שהגיע למצוות קיים מצוות "ואהבת לרעך כמוך" וכמעשה מצפוני של אהבת הוולת והשחתפות ככאבו ובסבלו. בעוד בני העיירה דוחים את העני ופוגעים בו (פרק אחד עשר), נותן הילד את המטפחת לעני. מתן המטפחת כביטוי ל"תסביך אדיפוס" ²³ — זו נתינה הגורמת לאיבוד, באופן פסיכואנליטי-אדיפלי. ²⁴ הגיבור מאבד (נותן) את המטפחת, שאיננה שלו, שהיא סמל האהבה בין אביו לאימו, כמו בטלה המטפחת, בטלה האהבה, כאילו לא ניתנה לאמו מעולם. ועדיין לא מיצינו את המשמעויות למתן המטפחת. משמעויות נוספות לפשר מתן המטפחת נמצא אצל דוד מלץ ²⁵ דב סדן ²⁶ משולם טוכנר ²⁷ ואחרים, הרואים בסיפור 'המטפחת' תיאור נוסטלגי של עולם יהודי, הרמוני, אידילי שאיננו עוד.

ב. "השיבה למציאות" ו"השיבה הביתה" (פרקים יב-יג)

ההזיה בהקיץ, המתלהמת, האקסטטית, המקשרת בין העני בשוק לבין העני-המשיח בחלום, מסתיימת בקול ענות חלושה, באנטי-קליימקס. "שום בריה לא הייתה בשוק אלא קופה של אבנים היתה מונחת והחמה זרחה מתוך האבנים. עמדתי ולא חשבתי כלום. אחר כך נטלתי את רגלי והלכתי לביתי" (רסו).

ואפשר שכל סיפור ההזיה של העני המשיח, הוא תירוץ אפולוגטי שיש בו כדי לתרץ ולהתנצל על מתן המטפחת. ניתן לראות, בתיאור "השיבה למציאות" מההזיה הקסטטית, ביקורת סטירית של עגנון על ההתלהמות המשיחית והעיסוק האובססיבי בדמות המשיח

22. על הגדרת החוויה המיסטית, ר' מיסטיקה, האנציקלופדיה העברית, כרך כ"ד, עמ' 341-347.
23. אבדה המטפחת או ניתנה? אין על כך תשובה. עד לפרק יב משתמש עגנון בלשון אבדה. עמ' רנט "ואפילו לאחר שנאבדה לא נאבדה מלכ" עמ' רסד "נחתם דינה של המטפחת שתאבד על ידי" ואילו בפרק יב ויג משתמש בלשון נתינה עמ' רסו: "נתתי לו לעני" עמ' רסז "נתתיה לעני". אך בקונטקסט שאביו נמצא בו יש לפקפק אם אכן ניתנה או אבדה.
24. דוד צימרמן, שם, עמ' סה.
25. מלץ דוד, תחושת היעדר ביצירתו של עגנון, מאנשים ג-1, 1956, עמ' 46-56. "בהעברת המטפחת יש משום העברת היש האלוהי והטהור השלם של התורה והבית היהודי הטהור אל העולם המתפתל ביסוריו וכפצעיו".
26. סדן דב, על ש"י עגנון, מסה ומחקר: הקיבוץ המאוחד, עמ' 65 ואילך.
27. טוכנר משולם, פשר עגנון, עמ' 255-264. הוויית הילדות ההרמונית והתחלות המיתוס היהודית למרני בקרבה.

ובביאת המשיח שבכל דור, המסחיימים כחזיון תעתועים, אקסטזות שוא. שהרי העני המשיח המפוקפק, שספק היה, ספק לא היה בשוק, איננו מביא את הגאולה המקווה. לכל היותר, הוא מביא "גאולה לשעה" לגיבור הסיפור. שכן, בשובו הביתה לאמו היא מביטה בו באהבה ובחיבה²⁸ כמו שהביטה אל האב "כבאותה שבת שכרכה אמה עליה השלום את מטפחתה על ראשה בראשונה" (רסו). על פי הגישה הפסיכואנליטית אדיפלית, הצליח הגיבור לתפוס את מקומו של האב בלבה של האם, אך רגשות האשם ונקיפות המצפון על ה"אב הנעלם", שהועבר מתפקידו כאב וכבעל, מעיבים על אושרו של הבן. "שנים, שלשה²⁹ בני אדם עברו שם ודרך הילוכם צמצמו את פסיעותיהם ואחד מהם קינח את מצחו והוציא אנתה עמומה מפיו. דומני שעדיין אותה אנתה תלויה שם". מיהו אותו אחד, נעלם, שנאנח? האם זהו האב הנאנח על מה שעולל לו בנו. ואולי הגיבור הוא הנאנח על העוול שגרם לאביו. בין לבין, "דומני שאותה אנתה עדיין תלויה שם".

לסיכום, המעשה האנושי מקבל בסיפור ביטויים שונים. בסמל של מתן המטפחת פוגשים בתופעה רבת חשיבות. הפעולה האנושית נמרדת ברכ משמעותה, אף שלעתים מניעה סותרים ומנוגדים. שום פירוש איננו פירוש בלעדי, וכל פירוש הינו יחסי בנוסח הפוסטר מודרניסטי, אין הסבר מוחלט או מניע אחד חד משמעי. ובסמל של 'השיבה למציאות' יש מסר המשרד מצב של חוסר נחת, עוול ואשמה של המעשה האנושי.

28. דמות האם המצטיירת בסיפור היא דמות "מרוגה" יותר מאשר "אידישע מאמע" מבטי האהבה והחמלה מזכירים תמונת האם והבן של ציירי רנסנס רפאל מיכאל אנג'לו, בוטצ'לי ועוד. אף האוירים המקיפים את האם יש בהם קדושה שלא מעלמא הדין. רסב: "קשרי מטפחתה מרתחים, מפני שמלאכי השבת מגנפים בכנפיהם ועושים רוז". רסו: משונה היה חלל אויר זה, החמה היתה פרושה עליו לא מלהטת אלא מחממת ומנוחה שלמה היתה שם.

29. בנוסח התלמודי של אגרת המשיח סנהדרין צ"ח "שנים ראיתי וקול שלושה שמעתי".